

ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ДОВІРИ В СОЦІОЛОГІЇ

Стаття присвячена проблемі інтерпретації довіри в соціології. Автор розглядає підходи до визначення категорії “довіра” з використанням класифікації довіри за її формами виразу, орієнтацією на об’єкт та рівнями існування. Також у статті наведена інтерпретація системи споріднених з довірою понять та розглянуті основні суперечливі питання стосовно сутності довіри.

Keywords: *trust, level of trust, culture of trust, radius of trust, risk.*

Ключові слова: *довіра, рівень довіри, культура довіри, радіус довіри, ризик.*

Ключевые слова: *доверие, уровень доверия, культура доверия, радиус доверия, риск.*

Довіра є феноменом повсякденності, який у свідомості кожного пересічного індивіда – знайоме, банальне і зрозуміле явище. Проте вченими довіра усвідомлюється як феномен значно складніший, суперечливіший і такий, що має велике значення не лише у повсякденних практиках індивіда, а й у функціонуванні суспільства загалом. Частково феномен довіри був об’єктом інтересу в тому чи тому сенсі для деяких суспільствознавчих наук, серед яких найбільш ґрунтовно довіру досліджувала психологія, розглядаючи її як психічне явище. Проте приблизно з 70-х років ХХ ст. явище довіри увійшло в предметну царину соціології і досліджувалось там як соціальний феномен. Цей предмет дослідження набув бурхливого розвитку, про що свідчить той факт, що вже наприкінці 90-х років була сформована соціологічна теорія довіри. Незважаючи на таке стрімке зростання уваги до даної тематики, проблема інтерпретації самого поняття довіри залишається відкри-

тою, і в жодному із вітчизняних соціологічних словників і досі немає його визначення. Оскільки тривалий час довірою опікувалася психологія, вона переважно сприймається як психічний феномен. Існує помилкове припущення, що вивчення довіри соціологією є перенесенням відповідного поняття психології в соціологічну сферу. Однак соціологія вбачає в довірі не психологічну основу, а соціальну.

Отже, існують фундаментальні питання стосовно сутності довіри, а саме: чи є вона суто ірраціональним почуттям чи має раціональну складову, є природною чи набутою властивістю. Тематика довіри окреслена в соціології як актуальне питання сучасності, але цей предмет досліджений фрагментарно, поняття довіри проінтерпретоване не повною мірою. На даному етапі існує кілька підходів дослідження, розуміння та інтерпретації цього феномена, актуалізувалася потреба у рефлексії існуючих знань та підходів до визначення сутності довіри. Відповідно поняття довіри потребує детальнішої інтерпретації, розгляду існуючих визначень, їхнього аналізу та побудови системи понять, які розкривають даний концепт максимально повно і адекватно.

На мою думку, не може бути єдиної загальноприйнятної інтерпретації довіри, оскільки її природа, структура і сутність є досить складною і багатоманітною, тому визначення та інтерпретація довіри будуть поліваріантними. Довіру доцільно інтерпретувати відповідно до різних форм її вираження: 1) поняття; 2) почуття; 3) позиція стосовно того чи іншого об'єкта; 4) орієнтація на дію.

Для того щоб відповісти на запитання, чому довіра є соціальним явищем, треба усвідомити відмінність між розумінням довіри в психології та соціології. Перш ніж довіра увійшла до предметної царини соціології, її активно досліджувала психологія. Відомий психолог В. Зінченко, який безпосередньо займався цією проблематикою, вибудовує інтерпретацію поняття “довіра”, аналізуючи етимологію слова, висловлювання впливових соціальних діячів країни, науковців. “Етимологічно “виражати довіру” означає “серце даю” або “серце покладаю”, тобто довіра належить до найважливіших психічних станів людини. Вона з’являється у

“круговороті спілкування” між людьми, тобто не є вродженою. Говорити з кимось – це вже означає той або інший ступінь довіри або можливість народитися довірі. Фундаментальність почуття довіри підкреслюється лінгвістами ще і тим, що поняття “вірити” в деяких мовах мало першопочаткове значення “обирати” [1, с. 144]. У даному визначенні спершу наголошується на тому, що довіра є психічним станом, тобто має ірраціональний характер, а далі наводиться дефініція “обирати”, яка здебільшого належить до раціональної сфери пізнання. На мою думку, це свідчить про біполярну природу довіри, яка поєднує в собі як раціональні, так і ірраціональні складові. У “Енциклопедичному словнику” Брокгауза і Ефрона довіра визначається так: “Довіра – це психічний стан, відповідно до якого ми покладаємося на яку-небудь думку, яка здається нам авторитетною, і тому відмовляємося від самостійного дослідження питання, яке ми можемо дослідити” [1, с. 144]. У цьому загальному визначенні довіра постає передусім як психічний стан, якому притаманна ірраціональна природа. При цьому разом із довірою зазвичай застосовуються подібні, схожі поняття, до яких насамперед відносять віру та впевненість. У цьому ж словнику зазначається, що “довіра ризниться як від віри, так і від упевненості. Віра перевищує силу зовнішніх фактичних і формально-логічних доказів. Довіра ж стосується питань, які знаходяться в компетенції людського пізнання; довіряється той, хто не хоче або не може вирішити або зробити що-небудь сам, покладаючись або на загальноприйнятту думку, або на авторитетну особу. Впевненість є усвідомленням власної сили і полягає у довірі до істинності свого знання або правоті своєї справи; довіра, навпаки, випливає із усвідомлення слабкості, невпевненості в собі, визнання авторитету” [1, с. 144]. У даному визначенні, окрім розкриття значення поняття, закладена і оцінка довіри стосовно її властивостей, яка є переважно негативною, про що свідчать такі наведені характеристики, як “слабкість” і “невпевненість”. Вочевидь,

із цієї дефініції випливає, що довіра притаманна переважно особам невпевненим та несамотійним. Уже згаданий В. Зінченко резюмував різні погляди стосовно довіри так: “Отже, довіра в значній своїй частині належить до емоційної, тобто погано раціоналізованої сфери психіки. Вона може породжувати багато інших почуттів (від любові до ненависті), станів (від комфорту до стресу і фрустрації), соціальних установок (від прийняття до відкидання)” [2, с. 90]. У даному визначенні довіри уособлений психологічний підхід. Психологія вивчає психічні стани і явища, і тому аналіз того чи іншого поняття вибудовується через призму психіки людини, а у визначеннях фігурують власне психологічні перемінні, які і було використано вище. Соціологічний підхід до поняття довіри передбачає дефініції, виведені за допомогою соціальних перемінних, тому соціологи вбачають у довірі інші складові, інший зміст, на відміну від психологів. Так, соціолог П. Штомпка визначив довіру як “виражене у дії, здійсненій стосовно партнера, очікування, що його реакції будуть для нас вигідними, іншими словами, здійснена в умовах невпевненості ставка на партнера у розрахунку на його благоприємні для нас відповідні дії” [3, с. 342]. У цій дефініції не міститься оцінки довіри як такої, міркувань про її позитивні або негативні сторони, натомість довіра презентована не як почуття, а як рушійна сила дії, імпульс до дії. У цьому і полягає основна відмінність між психологічним і соціологічним підходами до розуміння довіри.

Загалом, як психологи, так і соціологи схиляються до думки, що явище довіри існувало не завжди, оскільки воно не входить у набір першопочаткових психічних реакцій та емоцій людини чи навіть рефлексів. Феномен довіри/недовіри з’явився у процесі еволюції людських взаємовідносин та способу організації соціуму. Оскільки це почуття не є суто природним/вродженим, це означає, що воно може еволюціонувати під впливом сторонніх соціально значимих факторів. Зінченко у своєму визначенні зробив

акцент на ірраціональній природі довіри. А у дефініції, яку наводить П.Штомпка, переважають раціональні змінні, такі як “очікування”, “ставка”, “розрахунок”, і майже нічого не вказує на ірраціональну природу довіри (хоча “очікування” можна віднести і до ірраціональної, психічної сфери людського пізнання). Отже, психологія розглядає довіру як почуття, що має ірраціональну природу, а для соціології довіра є установкою на дію, що має раціональний характер.

Інтерпретація довіри не вичерпується лише визначенням поняття “довіра”. Існує набір споріднених понять, через які довіра визначається. Так, фундатор соціологічної теорії довіри П.Штомпка розкривав феномен довіри, використовуючи такі поняття: “баланс довіри”, “імпульс довіри”, “інституціональна довіра”, “комерційна довіра”, “культура довіри”, “культура недовіри” або ж “культура цинізму”, “особистісна довіра”, “загальна довіра”, “позиційна довіра”, “представницькі дії” або ж “довірчі дії”, “репутація”, “ризик”, “системна довіра”, “технологічна довіра”. Не менш важливими поняттями, пов’язаними із довірою, також є “контроль”, “безпека”. Далі розглянемо ці поняття детальніше.

Довіра, у своїй сутності, не може бути однаковою мірою виражена до всіх об’єктів, на які вона поширюється, так само і суб’єкти, які виражають довіру, мають різний ступінь і різний характер її виявлення. У зв’язку з цим Штомпка формулює поняття “баланс довіри”, який він визначає як “характерний для даної людини або інститутів ряд об’єктів, до яких проявляється довіра, а також ряд суб’єктів, які виражають свою довіру до цієї людини або інститутів” [3, с. 342]. Інший дослідник – Ф.Фукуяма вживав поняття “радіус довіри”, розуміючи під ним ту кількість об’єктів, на яку поширюється довіра суб’єкта. Потенційну здатність особистості до вираження довіри Штомпка позначив як “імпульс довіри”. Він його визначив як “індивідуальну диспозицію, розвинуту різною мірою

у різних людей, яка схиляє їх до вираження довіри апріорі” [3, с. 342]. Відповідно імпульс довіри залежить і від особистого досвіду індивіда, і від здобутого в дитинстві “потенціалу довіри”, який Еріксон називав “базисною довірою”. Відповідно до об’єктів прояву довіри Штомпка виділяє “особистісну довіру”, “загальну довіру”, “позиційну довіру”, “системну довіру”, “інститутційну довіру”, “комерційну довіру”, “технологічну довіру”. Цим різновидам довіри він надає відповідні визначення. Особистісна довіра, на його думку, це довіра, спрямована на конкретних, відомих нам осіб; загальна довіра – готовність до дій, заснована на очікуванні, що більшість осіб та інститутів діятимуть у наших інтересах.

Далі позиційна довіра, як він вважає, спрямована апріорі до кожного, хто займає визначену, варту довіри соціальну позицію (виконує визначену роль); системна довіра – це відчуття екзистенційної безпеки, засноване на переконанні в ефективності, добросовісності, справедливості суспільно-політичної системи або устрою, в якому ми живемо; інституційна довіра є довірою до великих організацій і (через ці організації) до мас анонімних функціонерів і представників таких організацій, що виконують у них різноманітні соціальні ролі. Нарешті, комерційна довіра виражена у рішенні здійснити покупку, переконання у відсутності браку або підробки, в якості та придатності товарів, а побічно у добросовісності та компетентності їх виробників; технологічна довіра – віра у міцність, надійність, ефективність технічних систем, які оточують нас у сучасному світі, використання яких є необхідною умовою нашого життя, незважаючи на те, що таємниці їхнього функціонування нам невідомі; побічним чином це також є довірою до конструкторів та операторів цих систем” [3, с. 343]. Як бачимо, для розкриття поняття довіри одного лише визначення цього поняття недостатньо, оскільки існує велика кількість різновидів довіри, основні з яких ми розглянули вище.

Довіра визначає алгоритм поведінки індивідів як між собою, так і на рівні взаємодії соціальних груп та систем. Для Штомпки довіра є показником культури цілого суспільства або ж окремим видом культури. Діагностуючи стан соціальної та моральної сфери суспільства, Штомпка використовував поняття “культура довіри” і “культура недовіри”. Якщо культура довіри – “всезагальна довіра, що охоплює всю групу і трактується як обов’язкове правило поведінки (клімат або атмосфера довіри в суспільстві)” [3, с. 343], то культура недовіри (культура цинізму) – “поширена й узагальнена підозрілість стосовно людей та інститутів, що змушує постійно стежити за ними і контролювати їхні дії в страхі перед оманною, перевищенням своїх прав, брехнею, недобррозичливістю, змовами, таємними діями” [3, с. 343]. Фукуяма, для якого довіра є “фундаментом добродієвності та добробуту”, виголошував подібну думку: “Люди, що не довіряють один одному, врешті-решт, зможуть співпрацювати лише в рамках системи формальних правил і регламентацій – системи, що вимагає постійного переписування, узгоджування, обстоювання в суді й забезпечення виконання, іноді примусового. Весь цей юридичний апарат, що замінює довіру, призводить до зростання, що економісти називають “операційними витратами”. Іншими словами, недовіра, поширена в суспільстві, накладає на всю економічну діяльність щось на кшталт додаткового податку, який суспільствам з високим рівнем довіри платити не доводиться” [4, с. 55]. Далі у системі понять, необхідних для визначення сутності довіри, Штомпка розглядає “представницькі дії (довірчі) – такі дії, які застосовуються від імені інших людей і спрямовані на захист їхніх інтересів” [3, с. 343].

Майже усі соціологи, які досліджували довіру, пов’язували з нею поняття “репутація” і “ризик”. “Репутація – відома нам історія попередніх дій даних осіб або інститутів, які послідовно і в різних ситуаціях розкривають свої достоїнства, що є предметом наших очікувань, ефективність, раціональність, добросовісність, благородність і т.

ін.” [3, с. 343]. Репутація має вирішальне значення для того, буде місце довірі чи ні. Ризик як ймовірність негативних наслідків від дії, виконаної в умовах невпевненості, завжди супроводжує індивіда у момент прийняття рішення про довіру/недовіру. При цьому ступінь ризику залежить від обставин взаємодії та акторів. У суспільстві з високим рівнем довіри вираження довіри матиме менший ризик, ніж у суспільстві з низьким рівнем довіри, де недовіра виступає захисним механізмом. Так, намагаючись здійснити вибір на користь довіри/недовіри, соціальний суб’єкт оцінює можливі ризики і вирішує, що для нього є пріоритетним у даній ситуації – виразити довіру і включитися до взаємодії або ж висловити недовіру і відмовитися від подальшої інтеракції з визначеним соціальним суб’єктом або інститутом.

У системі пов’язаних з довірою понять також фігурує поняття контролю. Контроль – спрямована на деякий об’єкт система дій, яка забезпечує отримання повної інформації про даний об’єкт з метою подальшого впливу на його дії. У випадку, коли соціальний суб’єкт не може довіритися з певних причин, він застосовує контроль. Водночас контроль дає змогу триматися тій кооперації, в основі якої не лежить довіра. Так, дефіцит довіри компенсується контролем.

Безпека – захищеність від негативних зовнішніх втручань. Можливість з’явитися довірі, усвідомлення того, що ти можеш взаємодіяти для досягнення своїх цілей і в результаті отримаєш те, що ти бажаєш, є відчуттям безпеки. Так, Гіденс наголошував на тісному взаємозв’язку довіри з “онтологічною потребою в безпеці”.

Після розгляду найбільш важливих понять, пов’язаних з поняттям довіри, цю категорію ширше можна визначити так: довіра – це позитивна морально-етична оцінка соціальним суб’єктом деякого об’єкта з позицій його надійності і відповідності очікуванням суб’єкта, яка виступає орієнтацією на дію, імпульсом до взаємодії та характеризує готовність суб’єкта до кооперації.

Якщо довіру розглядати переважно як почуття, тоді її можна визначити так: довіра – це відчуття того, що об'єкт, який потребує оцінки, потенційно відповідає вимогам надійності та очікуванням суб'єкта. Але це лише один бік багатовимірної природи довіри. Як бачимо, інтерпретація цього поняття не вичерпується однією позицією. Довіра є не лише позицією стосовно того чи іншого об'єкта. Будучи водночас настановою, довіра зумовлює подальші дії індивіда. Так, у випадку наявності довіри/недовіри суб'єкта до деякого об'єкта він вибудовує подальшу стратегію поведінки і вирішує питання доцільності включення до взаємодії з іншими соціальними суб'єктами, а також визначає для себе міру такої взаємодії.

Також довіра диференціюється за її спрямованістю або ж орієнтацією на об'єкт, до якого вона проявляється: 1) довіра до себе; 2) довіра до іншого індивіда (конкретний об'єкт); 3) довіра до системи (абстрактний об'єкт).

Довіра до себе – стосується здебільшого психічної сфери особистості, а отже, цю орієнтацію переважно вивчає психологія. З погляду соціології довіра до себе є переконанням у правомірності свого вибору, а також у здатності зробити вибір, який буде найбільш раціональним та таким, що відповідає потребам індивіда. Довіра до іншого соціального суб'єкта є проявом позитивного ставлення стосовно того чи іншого питання, яке цікавить індивіда. Довіра до системи різниться від довіри до себе та до іншого індивіда тим, що система є абстрактним неперсоніфікованим утворенням/об'єктом.

Більшість науковців, які досліджували проблему довіри в суспільстві, дійшли висновку, що довіра має багаторівневу структуру. Так, існують чотири основні рівні довіри: 1) базисний; 2) особистісний; 3) соціальний; 4) культурний.

Базисний рівень є першим рівнем довіри, що являє собою спроможність/здатність індивіда до вираження довіри. Особистісний рівень довіри проявляється в системі міжіндивідуальної взаємодії. Соціальний рівень довіри – це середовище взаємодії соціальних інститутів, органі-

зацій систем, держав. Якщо на перших двох рівнях довіра є персоніфікованою, то тут довіра має суто абстрактний характер і виступає соціальним ресурсом. Культурний рівень довіри – це система норм, правил і традицій деякого суспільства, спрямована на вироблення і підтримання поведінки, яка орієнтована на вираження довіри до інших соціальних суб'єктів та забезпечення прояву довіри. Російський соціолог Т. Мишляєва дуже влучно висловила з приводу існування різних рівнів довіри: “Довіру необхідно розглядати як деякий циклічний процес, що розвивається переважно по спіралі. Початок становлення процесу довіри відбувається на базовому рівні, коли індивід довіряє самому собі та світу, в якому він живе, далі індивід починає довіряти іншому індивідові, і тоді довіра переходить на новий особистісний рівень. Наступним етапом розвитку довіри є поява його соціальної надіндивідуальної природи, коли довіра стає самостійним ресурсом дії в рамках соціальної групи. Четвертий етап розвитку довіри – коли вона “підіймається” на нову сходинку і починає формувати загальний контекст дії, створювати культуру, що дає змогу відтворювати, підтримувати і відновлювати довіру на попередніх рівнях” [5, с. 307]. Багатомірність існування і функціонування довіри, складна система споріднених понять, різноманітність форм виразу та ін. – така модель існування і функціонування довіри.

Розгляд підходів до інтерпретації довіри, що включають у себе класифікацію довіри за її формами виразу, орієнтацією на об'єкт та рівнями функціонування, слугує важливим підґрунтям для подальшого вивчення довіри, а теоретична інтерпретація набутих знань є важливим кроком для кращого розуміння сутності феномена довіри. Також принциповим є розуміння відмінностей між тим, що вбачає в довірі психологія і соціологія. Таким чином, виходячи із існуючого в соціології наукового доробку, впливає, що довіра має складну багатоманітну природу та потужний інтерпретаційний потенціал: її можна інтерпретувати як

поняття; як почуття; як позицію стосовно того чи іншого об'єкта; як орієнтацію на дію. Специфіка соціологічного дослідження довіри враховує, що довіра диференціюється також за спрямованістю або ж орієнтацією на об'єкт, до якого вона проявляється: довіра до себе; довіра до іншого індивіда (конкретний об'єкт); довіра до системи (абстрактний об'єкт). При цьому існують чотири основні рівні довіри – базисний; особистісний; соціальний; культурний, які взаємодоповнюють і зумовлюють один одного. Необхідність рефлексії наукового доробку, систематизації існуючих знань та інтерпретації категорії довіри є актуальною потребою сучасної соціологічної думки, оскільки актуальність тематики довіри постійно зростає і набуває нових перспектив розвитку. Отже, комплексний підхід до інтерпретації довіри дає змогу краще зрозуміти саме явище довіри, його сутність, взаємозалежність з іншими феноменами, що, своєю чергою, полегшує подальше вивчення довіри в соціології.

Література

1. Большой психологический словарь / Б.Г.Мещеряков, В.П.Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 672, [6] с. – (Большая университетская библиотека).
2. Зинченко В.П. Психология доверия / В.П.Зинченко // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 76–92.
3. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П.Штомпка ; пер. с польск. С. М. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с.
4. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф.Фукуяма. – М. : ООО “Изд-во АСТ” : ЗАО НПП “Ермак”, 2004. – 730 [6] с.
5. Доверие в современном обществе : Подходы к анализу [Электронный ресурс] / Т.В.Мышляева. – Режим доступа: [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990201_West_soc_2006_1\(5\)/34.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99990201_West_soc_2006_1(5)/34.pdf)